

Ευάγγελος Νικολόπουλος

Δρ Αρχαιολόγος, ΕΦΑΑΝΑΤ

Η αρχαία τοπογραφία της Ραφήνας και του Πικερμίου σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα*

Η ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΡΑΦΗΝΑΣ-ΠΙΚΕΡΜΙΟΥ εκτείνεται από τις νότιες υπώρειες της Πεντέλης, ανατολικά της Παλλήνης, μέχρι την ακτή της Ραφήνας, νότια της δημοτικής ενότητας Νέας Μάκρης του Δήμου Μαραθώνος και βόρεια του Δήμου Σπάτων-Αρτέμιδος. Καθώς βρίσκεται ανάμεσα σε σημαντικά τοπόσημα και σημεία αναφοράς για την ιστορική μνήμη και τις λατρείες της Αθήνας, της Αττικής και της κλασικής αρχαιότητας εν γένει, όπως ο Μαραθώνας και η Βραυρώνα, η θέση της Ραφήνας και του Πικερμίου στην ιστορία της έρευνας και στον αρχαιολογικό χάρτη της Αττικής μέχρι πρόσφατα δεν ήταν ανάλογη της έκτασης και της διαδρομής της στον χρόνο, από τους προϊστορικούς έως τους νεότερους χρόνους.

Οι γραπτές φιλολογικές και επιγραφικές πηγές υποδεικνύουν ότι το σύγχρονο Πικέρμι συμπίπτει περίπου με τα όρια του δήμου Τειθρασίων της Αιγνίδος φυλής, σύμφωνα με τη μεταρρυθμιστική ανακατανομή του Κλεισθένη, ενώ η Ραφήνα αντιστοιχεί με βεβαιότητα στον δήμο Αραφήνος, επίσης της Αιγνίδος φυλής, χωρίς αυτό να προκύπτει ρητώς από τις πηγές. Γενικώς, οι φιλολογικές πηγές δεν μας προσφέρουν τοπογραφικές πληροφορίες, οι δε επιγραφές, οι οποίες είναι εξίσου, αν όχι πιο σημαντικές πηγές από τις φιλολογικές μαρτυρίες, στη μεν Ραφήνα απουσιάζουν σχεδόν εξ ολοκλήρου, ενώ στο Πικέρμι έχουν βρεθεί μακριά από την αρχική θέση τους. Έτσι, το βάρος για την ανασύνθεση της αρχαίας τοπογραφίας και της ταύτισης των αρχαίων δήμων πέφτει στην ανασκαφική δραστηριότητα, η οποία, ωστόσο, τις περισσότερες φορές γίνεται με αφορμή τον έλεγχο έργων υποδομής και ιδιωτικών εκσκαφών και πολύ σπανιότερα με συστηματικό τρόπο και με επιστημονικά κριτήρια και στόχους.

---

* [Σ-02: 04-10-2018 17:20 / Ε-32]

Ακολουθεί μια σύντομη επισκόπηση των αρχαιολογικών μαρτυριών και των ερευνών που διενεργήθηκαν στις περιοχές της Ραφήνας και του Πικερμίου στα διακόσια χρόνια ύπαρξης του Ελληνικού Κράτους, οι οποίες συνέβαλαν στην απόκτηση γνώσεων για την ανθρώπινη δραστηριότητα και κατοίκηση στις περιοχές αυτές, από τους απώτατους προϊστορικούς μέχρι και τους Βυζαντινούς χρόνους. Ιδιαίτερως τα τελευταία 15 χρόνια, στο πλαίσιο του αρχαιολογικού ελέγχου των έργων, αλλά και με πιο συστηματικές έρευνες, έχει συμπληρωθεί, ως ένα βαθμό, το κενό πληροφοριών σε αυτή τη λωρίδα γης και η περιοχή καταλαμβάνει σταδιακά τη θέση της στην αρχαία τοπογραφία (εικ. 1).

Ραφήνα

Η περιοχή της Ραφήνας διέσωσε σχεδόν ακέραια την ονομασία του αρχαίου δήμου Αραφίν¹, ο οποίος στην αρχαιότητα φαίνεται πως αναπτυσσόταν σε μικρότερους ή μεγαλύτερους πυρήνες, λιγότερο στην παραλία και περισσότερο στα ενδότερα του σημερινού σύγχρονου οικισμού, εκεί όπου τον τοποθετούν παραδοσιακά παλαιοί και νεότεροι ερευνητές², νοτίως των δήμων της Τετράπολης του Μαραθώνος και βορείως του δήμου των Αλών Αραφινίδων³. Ο Πausanίας όμως, στα Αττικά του, αναφερόμενος στην ανατολική ακτή της Αττικής, περνά από τον Μαραθώνα κατευ-

1. Στα πρώτα χρόνια ζωής του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους, η προσπάθεια οργάνωσης των δήμων της Αττικής είχε συνδυαστεί με μια απόπειρα σύνδεσής τους με τους αρχαίους δήμους των αντίστοιχων περιοχών. Τότε, αρχικά, ο Αραφίν είχε τοποθετηθεί εσφαλμένα στο Κορωπί. Ήδη όμως, στο συμβόλαιο μεταβίβασης των κτημάτων της περιοχής από τον δικηγόρο και βουλευτή Πετρική Πετράκη στον τραπεζίτη Γεώργιο Σκουζέ το 1879, αναφέρεται ότι μεταβιβάζεται «το σύνολον των συνεχών Τζεφτιλικίων Πικέρμης και Αραφίνος κατά τα αρχαία και γνωστά εις τους κολήγους και περιοίκους όρια των» (βλ. Α. Μιχοπούλου, «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα», *Θ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Λαύριο, 13-16 Απριλίου 2000*, Καλύβια Θεορικού Αττικής 2008, σελ. 270). Τον Ιούλιο του 1923, οπότε πρόσφυγες από την Τρίγλια της Βιθυνίας εποίκισαν το απαλλοτριωμένο κτήμα, ο προσφυγικός οικισμός ονομάσθηκε Νέα Τρίγλια, αλλά η παλαιά ονομασία Ραφήνα διατηρήθηκε παράλληλα και τελικά επικράτησε.

2. Βλ. Μ. Κορρές, Επανεκδόση του E. Curtius - J. A. Kaupert, *Karten von Attika* (Berlin 1904), Αθήνα 2008, χάρτης ΙΧ. (Στη θέση αυτή ο σχολιαστής των χαρτών A. Milchhöffer σημειώνει το όνομα του αρχαίου δήμου του Αραφίνος, *Araphen*). J. S. Trail, *The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council*, Hesperia, Suppl. 14 (Princeton 1975), Χάρτης Β. Του ίδιου, *Demos and Trittys. Epigraphical and Topographical studies in the organization of Attica* (Toronto 1986), σελ. 128. H. R. Goette, *Athen-Attika-Megaris. Reiseführer zu den Kunstschatzen und Kultur denkmälern im Zentrum Griechenlands* (Köln 1993), σελ. 227. Όλοι, βεβαίως, βασίζονται στον χάρτη των E. Curtius και J. A. Kaupert.

3. Το πρώτο συνθετικό του ονόματος *Αλαί Αραφινίδες* σημαίνει «αλυκές» και παραπέμπει στην παραγωγή αλατιού, ενώ το δεύτερο, το συλλογικό πατρωνυμικό με κατάληξη σε «-ίδες» υποδηλώνει ότι οι ιδρυτές του προέρχονταν από τον βορείως ευρισκόμενο δήμο του Αραφίνος (βλ. Κ. Καλογε-

θείαν στη Βραυρώνα, παραλείποντας τον δήμο του Αραφίνος, ο οποίος σήμερα γνωρίζουμε ότι ανθούσε και επί των ημερών του, τον 2ο αι. μ.Χ. – όπως, εξάλλου, δεν μνημονεύει ούτε τον δήμο των Αλών Αραφνίδων.

Από τις γραπτές πηγές ελάχιστα είναι γνωστά για τον Αραφήνα, όπως προαναφέρθηκε. Τα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από δικανικό λόγο που αφορούσε κληρονομικά ζητήματα⁴ και από την αναφορά σε λίγους Αραφηνίους που κατείχαν αξιώματα στην Αθήνα του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.⁵ Αιώνες αργότερα, αναφορά στον Αραφήνα παραδίδεται κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους⁶.

Η περιοχή της Ραφήνας, βέβαια, διαθέτει πλούσιο προϊστορικό υπόβαθρο, με βεβαιωμένη εγκατάσταση πληθυσμών στις ακτές, πολύ πριν την εποχή των ηρώων και των μυθικών οικιστών, που ανάγεται τουλάχιστον στους πρώτους αιώνες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, στην τρίτη χιλιετία π.Χ., αν όχι νωρίτερα, καθώς ο Δ. Θεοχάρης αναφέρει ότι είχε εντοπίσει στα παράλια, στο βόρειο όριο της Ραφήνας, νεολιθικά κατάλοιπα, στις θέσεις Ζούγκλα και Καζάρμα, χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία⁷.

Ο Θεοχάρης τη δεκαετία του 1950 ανέσκαψε στην περιοχή της Ραφήνας και έφερε στο φως σημαντικές εγκαταστάσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και, συγκεκριμένα, τα πρώτα γνωστά κατάλοιπα μεταλλουργικής δραστηριότητας στην Αττική, στην παραλία, βόρεια των εκβολών του Μεγάλου Ρέματος, και έναν οικισμό πάνω από το λιμάνι⁸, ενώ ανέσκαψε έναν δεύτερο, οχυρωμένο οικισμό, στο νότιο άκρο του όρμου Μαρικές, στη μικρή χερσόνησο Ασκηταριό⁹ – αμφότερους σημαντικούς για τα άφθονα στοιχεία που τεκμηριώνουν τις πρώτες επαφές των κατοίκων της Αττικής με τον Κυκλαδικό Πολιτισμό, που ασκούσε έντονη επιρροή τόσο στην Αττική όσο και στην Εύβοια.

Πρόσφατα, η πρόθεση του Δήμου Ραφήνας-Πικερμίου να αναμορφώσει μια από τις μικρές πλατείες πάνω από το λιμάνι, την Πλατεία Ταχυδρομείου, στη συμβολή των οδών Ε. Βενιζέλου και Βασ. Παύλου, γέννησε την ελπίδα ότι θα δινόταν η δυνατότητα να έλθει πάλι στο φως τμήμα του οικισμού που είχε ανασκάψει

ρόπουλος, *Το Ιερό της Αρτέμιδος Ταυροπόλου στις Αλές Αραφνίδες*, Λούτσα, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών 2013, σελ. 45).

4. Ίσαϊος, *Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου*, 18.

5. Βλ. R. Develin, *Athenian Officials*, 684-321 B.C., Cambridge University Press 1989, σελ. 131, [Θούδιππος - 425/4 π.Χ.], σελ. 205, [Χαρίας - 397/6 π.Χ.], σελ. 237, [Κλέων - 377/6 π.Χ.], σελ. 335, [Ὀνήσιππος - 341/0 π.Χ.], σελ. 337, [Ἐλπίνος - 341/0 π.Χ.], σελ. 446, [Ἀστυφίλος], σελ. 214.

6. X. Κοντογεωργοπούλου, *Η βυζαντινή Αττική*, Εκδόσεις Σιάτρα, Αθήνα 2016, σελ. 166-167. E. Grandstem, I. Medvedev, D. Papachryssanthou, "Fragment d'un Praktikon de la région d'Athènes", *Revue des études Byzantines* 34, (1976), σελ. 41.

7. D. R. Theocharis, Nea Makri, *Eine grosse neolithische siedlung in der Nahe von Marathon*, AM 71 (1956), σελ. 1. M. Πετροπουλάκου, E. Πεντάζος, *Αττική. Οικιστικά στοιχεία*, 1970, σελ. 191, 196.

8. Βλ., υπό τον κοινό τίτλο «*Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀραφίνῃ*», Δ. Θεοχάρης ΠΙΑΕ 1951, σελ. 77-92· 1952, σελ. 129-151· 1953, σελ. 105-118 καὶ 1953/54, σελ. 104-113.

9. Δ. Θεοχάρης, *Ασκηταριό, Πρωτοελλαδική ακρόπολις παρά την Ραφήναν*, ΑΕ 1953-54, σελ. 59-76.

σ' εκείνη τη θέση ο Δ. Θεοχάρης και είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει, χωρίς να ολοκληρώσει την έρευνά του. Τα τμήματα του ΠΕ οικισμού δεν εντοπίστηκαν εκ νέου, καθώς βρισκόνταν λίγα μέτρα πιο ανατολικά, αποκαλύφθηκαν όμως κατάλοιπα μεταγενέστερων φάσεων του οικισμού, της μεσοελλαδικής και υστεροελλαδικής περιόδου, την ύπαρξη των οποίων υποψιαζόταν ο Θεοχάρης¹⁰, αλλά τώρα τεκμηριώνονται με τον καλύτερο τρόπο¹¹ (εικ. 2).

Λιγότερο από ένα χιλιόμετρο πιο δυτικά, στην ενδοχώρα, το 1974, στην περιοχή όπου οι χάρτες των Curtius και Kaupert τοποθετούν τον Αραφήνα¹², ανασκάφηκαν τη δεκαετία του 1970, με αφορμή έργα ύδρευσης, τμήματα συγκροτήματος λουτρικών εγκαταστάσεων των ρωμαϊκών χρόνων. Οι πρώτες ανασκαφές οδήγησαν σε εκτεταμένες σωστικές έρευνες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία με ανασκαφέα την Ξ. Αραπογιάννη και, εν τέλει, στην απαλλοτρίωση μεγάλου χώρου, με σκοπό τη διάσωση του μνημείου και την περαιτέρω ανασκαφή του χώρου στο μέλλον. Μεταγενέστερες έρευνες συμπλήρωσαν την αρχική εικόνα¹³, ενώ από το 2013 διενεργείται στον χώρο συστηματική έρευνα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, υπό τη συνδιεύθυνση του επίκουρου καθηγητή της Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας Στ. Ε. Κατάκη και του υπογράφοντος¹⁴.

Το υπό διερεύνηση συγκρότημα, πιθανότατα δημόσιος χώρος οικονομικής δραστηριότητας, ίσως μια μικρή αγορά του αγροτικού δήμου, με διαδοχικές φάσεις τουλάχιστον από τον 1ο αι. π.Χ. ως τον 5ο αι. μ.Χ., εκτείνεται και έξω από τον απαλλοτριωμένο χώρο, προς Ν και προς Α, όπου πρόσφατα αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα παρόμοιου χαρακτήρα¹⁵. Εκεί, για πρώτη φορά, κάτω από τις οικοδομικές φάσεις των ρωμαϊκών χρόνων, αποκαλύφθηκε οικοδομική φάση των κλασικών ή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Αγωγοί ανασκάφηκαν βόρεια του ρωμαϊκού συγκροτήματος και πιθανότατα συνδέονται με αυτό και με την υδροδότησή του.

10. Δ. Θεοχάρης, ΠΑΕ 1952, σελ. 137.

11. Η ανασκαφική έρευνα σε αυτόν τον χώρο διενεργήθηκε από τις αρχαιολόγους Π. Φωτιάδη και Β. Σκαράκη και η μελέτη των νέων δεδομένων βρίσκεται σε εξέλιξη.

12. Κορρές, ό.π.

13. Μ. Πλάτωνος, ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σελ. 102-103, πίν. 528. Α. Ράμμου, ΑΔ 60 (2005), Β1 Χρονικά, σελ. 178.

14. Για τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας βλ. στον παρόντα τόμο: Στ. Ε. Κατάκης, Β. Νικολόπουλος, *Πέντε χρόνια έρευνας στον χώρο του λεγόμενου Ρωμαϊκού Βαλανείου της Ραφήνας. Αποτελέσματα και προοπτικές* (σελ. 303-317). Για μια πιο εκτενή αναφορά στις έρευνες βλ., Στ. Ε. Κατάκης - Β. Νικολόπουλος - Π. Φωτιάδη, *Νέες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο του λεγόμενου «Ρωμαϊκού Βαλανείου» στην Ραφήνα: Ιδιωτικός ή δημόσιος χώρος;* στο: V. di Napoli et al. (επιμ.), "What's New in Roman Greece, Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period, Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015", *Μελετήματα* 80 (Athens 2018), σελ. 317-336. Βλ. επίσης, Στ. Κατάκης, Ευάγγ. Νικολόπουλος, «Ρωμαϊκό Βαλανείο», ΑΔ 68 (2013), Β1 Χρονικά, 76-81.

15. Την ανασκαφική έρευνα διεξήγαγε η αρχαιολόγος Θ. Τζεφέρη (βλ. ΑΔ 2017-2018, Χρονικά), (υπό έκδοση).

Μια σειρά από άλλα στοιχεία και ανασκαφικά δεδομένα, περίξ του «Ρωμαϊκού Βαλανείου», όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζεται, μαρτυρούν ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν ήταν διόλου αμελητέα στην ευρύτερη περιοχή, από τις αρχές των ιστορικών χρόνων (7ος αι. π.Χ.): Σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων προς Δ, στη συμβολή των οδών Δημοκρατίας και Φλέμινγκ, στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα πρατήριο καυσίμων, ανασκάφηκε, μεταξύ των ετών 1999 και 2002, μεγάλο τμήμα νεκροταφείου των ρωμαϊκών χρόνων, με ταφές που χρονολογούνται κυρίως μεταξύ 1ου και βου αι. μ.Χ., έχει τεκμηριωθεί όμως η χρήση του ήδη από τον 5ο αι. π.Χ.¹⁶ Αμέσως νοτιότερα, οι έντονες βροχοπτώσεις αποκάλυψαν το 2013, στην κοίτη του Μεγάλου Ρέματος της Ραφήνας, αρχαίες υδρομαστευτικές κατασκευές και προξένησαν διάβρωση στα πρηνή του ρέματος, με αποτέλεσμα να παρασυρθούν και να αποκαλυφθούν ταφές, μια των ύστερων γεωμετρικών και μια άλλη των αρχαϊκών χρόνων¹⁷.

Βλέπουμε, επομένως, μια πυκνότητα οικιστικών και ταφικών καταλοίπων σε ακτίνα μερικών δεκάδων μέτρων από το λεγόμενο Βαλανείο και πώς, αυτή η περιοχή αναδεικνύεται σταδιακά στον υπ' αρ. 1 υποψήφιο βασικό πυρήνα του Δήμου του Αραφήνος, ενισχύοντας την ταύτιση που είχε γίνει από τους Curtius και Kaupert με τον εν λόγω δήμο, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει ακόμη επιγραφική μαρτυρία που να το επαληθεύει.

Επιπλέον, κοντά στην παραλία και στις εκβολές του Μεγάλου Ρέματος, σε μικρό ύψωμα απέναντι από το σύγχρονο νεκροταφείο, δίπλα και κάτω από τα θεμέλια της μικρής, μεταβυζαντινής εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παναγίτσα), η οποία προϋπήρχε της ίδρυσης του σύγχρονου οικισμού της Νέας Τρίγλιας, έχουν αποκαλυφθεί τοίχοι της μεσοελλαδικής εποχής και κτίσμα των αρχαϊκών χρόνων, πιθανώς ιερό, σύμφωνα με την ανασκαφέα Β. Ροζάκη. Σε αυτό το ύψωμα πρέπει ίσως να τοποθετηθεί ένας δεύτερος, μικρότερος, οικιστικός πυρήνας του δήμου του Αραφήνος. Αρχαιότητες οικιστικού χαρακτήρα έχουν αποκαλυφθεί επίσης στη Διασταύρωση Ραφήνας, όπου σωστικές έρευνες σε παραπλήσιο ύψωμα βρίσκονται σε εξέλιξη, ενώ κατά μήκος της Μαραθώνιας διαδρομής, στο ύψος του Νέου Βουτζά, με αφορμή τη διαπλάτυνση της οδού Μαραθώνος, έχουν έρθει στο φως εργαστηριακές εγκαταστάσεις από την Μ. Οικονομάκου (εικ. 3). Πιο ανατολικά, στη θέση Κιούπι, αδιευκρίνιστα προς το παρόν κατάλοιπα εντοπίστηκαν το 1984 από την αρχαιολόγο Α. Πατριανάκου-Ηλιάκη, χωρίς να ερευνηθούν περαιτέρω¹⁸.

16. Βλ. Α. Ράμμου, ό.π.

17. Βλ. Ε. Νικολόπουλος - Κ. Παπαθανασίου, *ΑΔ* 68 (2013), Β1 Χρονικά, σελ. 73 -74, εικ. 17-19.

18. Οι έρευνες αυτές παραμένουν αδημοσίευτες.

Πικέρμι

Εκτός όμως από το ενδιαφέρον που συγκεντρώνει για τα παλαιοντολογικά ευρήματα, το Πικέρμι, έχει τη δική του ιστορία και θέση στην τοπογραφία της αρχαίας Αττικής. Σε αντίθεση με τη Ραφήνα, η περιοχή δεν έχει διατηρήσει την αρχαία ονομασία της. Το όνομα Πικέρμι αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα παραφθορά του ονόματος του Βυζαντινού άρχοντα Επικέρμη, κτίτορα της Μονής Ταώ (Νταού) Παντοκράτορος¹⁹.

Ανάμεσα στα λιγοστά αρχαία λείψανα που ήταν ορατά από τον 19ο αιώνα, συγκαταλέγονται επιγραφές που αναφέρονται σε τιμητικά ψηφίσματα της βουλής και του δήμου ή άλλες που ρυθμίζουν ζητήματα μίσθωσης γης και υποθήκης ιδιοκτησίας. Από αυτές τις επιγραφές προκύπτει ότι στους ιστορικούς χρόνους, στην περιοχή του Πικερμίου βρισκόταν ο αρχαίος Δήμος του Τειθραντος. Πολλές από τις επιγραφές βρέθηκαν στον ναό του 16ου αιώνα της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, στο παλιό κοιμητήριο της κοινότητας. Στη σημαντικότερη και καλύτερα σωζόμενη στήλη με τρία ψηφίσματα των Τειθρασίων του 4ου αιώνα π.Χ., πληροφορούμαστε ότι στον Δήμο των Τειθρασίων λατρεύονταν η Αθηνά και ο Δίας, υπήρχε Κόρειον, ιερό, δηλαδή, της Κόρης Περσεφόνης, και ιερό του Ηρακλέους, αλλά και μεταγενέστερα ιερά, της Ίσιδος και του Σάραρι²⁰.

Σποραδική ανεύρεση αρχαιοτήτων από το Πικέρμι αναφέρεται ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Οι Curtius και Kaupert σημειώνουν αρκετά αρχαία οικοδομικά λείψανα και τάφους, τόσο προς Β όσο και προς Ν του Βαλανάρη και του Μεγάλου Ρέματος, που διασχίζουν την περιοχή²¹.

Η πρώτη σύντομη δημοσιευμένη ανασκαφική αναφορά αφορά τρεις λαξευτούς μυκηναϊκούς τάφους που ανασκάφηκαν το 1927 από τον αρχαιολόγο Κυπαρίσση²² και απέδωσαν πλήθος αγγείων της ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΒ περιόδου²³ (εικ. 4). Η ακριβής θέση αυτών των τάφων δεν είναι σήμερα γνωστή, πέρα από το γεγονός ότι λέγεται

19. Τον 10ο αιώνα όλη η ευρύτερη περιοχή αποτελεί κτήμα του Επικέρμη (βλ. Δ. Μουζάκης, *Ιερά Μονή Παντοκράτορος ΤΑΩ*, 2012, σελ. 10, 47 και 48).

20. Για την ταύτιση με τον δήμο Τειθρασίων βλ., E. Vanderpool, "Some attic inscriptions", *Hesperia* 31, 1961, σελ. 399-403 (Teithras: σελ. 401-403). Του ίδιου, "Some attic inscriptions", *Hesperia* 35, 1966, σελ. 274-283 (Teithras: σελ. 277-279). Επίσης, N. Papazarkadas, *Four Attic deme documents revisited*, *ZPE* 159, 2007, σελ. 155-177 (Teithras: σελ. 155-160). Του ίδιου, *Sacred and Public Land in Ancient Athens*, Oxford University Press 2011, σελ. 25, 101, 113-14, 118, 123, 134, n. 163, 137, n. 177, 151-2, 154. Επίσης, J. J. Pollitt, "Inscriptions from Teithras", *Hesperia* 30, 1961, σελ. 293-298.

21. Κορρές, ό.π., Χάρτης XII.

22. N. Κυπαρίσσης, *Μυκηναϊκά νεκροταφεία εν Αττική*, Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου 1927-28, σελ. 60, 62-63.

23. F. Stubbings, *Mycenaean Pottery of Attica*, Annual of the British School in Athens 42, (1947), 1-75. M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica*, Milano, Cisalpino, 1975. Τα αγγεία φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

ότι βρίσκονταν απέναντι στο ύψωμα Έτος ή Έτοζι, ενώ, σύμφωνα με μια άποψη πρέπει να αναζητηθεί βορειότερα, σε συνάφεια με τις όχθες του Μεγάλου Ρέματος.

Ο λόφος Έτος ή Έτοζι έχει χαρακτηριστεί αρχαιολογικός χώρος και έχει θεσμοθετηθεί ως ζώνη Β1 (αδόμητη), καθώς στην κορυφή του αναφέρεται από παλιά η ύπαρξη μικρής οχύρωσης των ελληνιστικών χρόνων και ένας τύμβος κοντά στον δρόμο²⁴.

Τα τελευταία χρόνια, σε σωστικές ανασκαφές στο βόρειο όριο του κυρίως οικισμού του Πικερμίου ήρθαν στο φως εργαστηριακοί χώροι²⁵, ενώ πλέγμα αλλεπάλληλων αρχαίων και βυζαντινών οικοδομικών φάσεων έχει ανασκαφεί δίπλα στον ναό του Αγίου Χριστοφόρου, στη Λεωφ. Μαραθώνος²⁶. Σε αυτόν τον ευρύτερο χώρο πρέπει να υπήρχε κατά την αρχαιότητα πυκνός οικιστικός πυρήνας, αφού εκτεταμένα κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί και νοτιότερα, στις οδούς Αγίου Χριστοφόρου και Σκουζέ²⁷.

Στο βόρειο όριο του σύγχρονου οικισμού επίσης, με αφορμή την ανέγερση νέων σχολείων του Πικερμίου, διενεργήθηκε τα έτη 2010-2011 σωστική ανασκαφική έρευνα κατά την οποία πιστοποιήθηκε αρχικά η ύπαρξη εκτεταμένων επάλληλων στρώσεων λιθοσωρών και λιθόστρωτων επιφανειών, χωρίς εμφανή οικιστικά κατάλοιπα (εικ. 5). Αποτελούνταν από πολύ μικρούς και μεσαίου μεγέθους βοσάλωτους λίθους αρμοσμένους μεταξύ τους με λάσπη και χοντρό χαλίκι κατά τύπους. Έχουν αποκαλυφθεί σε τρεις - τέσσερις στρώσεις και έχει διαπιστωθεί μόνο αποσπασματικά η ύπαρξη δύο μεμονωμένων τοίχων. Ανάμεσα στις στρώσεις συγκεντρώθηκε κεραμική, αποτελούμενη ως επί το πλείστον από άβαφα όστρακα και όστρακα με ερυθρωπό καστανέρυθρο επίχρισμα της Πρωτοελλαδικής Ι περιόδου (εικ. 6 και 7), καθώς και λιγοστές λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου (εικ. 8). Στον ίδιο χώρο, ανάμεσα στα λιθόστρωτα, ερευνήθηκαν δύο αποθέτες με πολύ αξιόλογη μελανόμορφη και ερυθρόμορφη κεραμική που θα δώσει σημαντική ώθηση στη μελέτη της ιστορίας της περιοχής, των τοπικών λατρειών αλλά και της αγγειογραφίας²⁸. Οι αποθέτες υποδεικνύουν την πιθανότητα σε μικρή απόσταση να βρίσκεται κάποιο από τα ιερά που αναφέρονται στις επιγραφές του Τείθραντος²⁹, ίσως το Ηράκλειον.

24. Ε. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, *Συμβολή εις τον Χρεμωνίδειον πόλεμον 266/5 - 263/4 π.Χ.*, ΑΕ 1953-54Γ, σελ. 347, σημ. 1. J. R. McCredie, "Fortified Military Camps in Attica", Princeton, *Hesperia Supplement* 11, 1966, σελ. 19, 6, 79-81, σκ. εικ. 16. Μ. Πετροπούλακου, Ε. Πεντάζος, ό.π., σελ. 191.

25. Π. Ζούβελου ΑΔ 2017-18, Χρονικά (υπό έκδοση).

26. Ε. Βρεπού, ΑΔ 66 (2011), Β1 Χρονικά, σελ. 116-119.

27. Α. Ράμμου, ό.π., σελ. 179-180.

28. Βλ. στον παρόντα τόμο Αγλαΐα Κουτρομπή, *Μαρτυρίες Λατρευτικής Δραστηριότητας στον Δήμο Τειθρασιών* (σελ. 289-301).

29. Βλ. σημ. 20.

Αρκετά βορειότερα, στις υπώρειες της Πεντέλης, από τον 19ο αιώνα εντοπιζόνταν τμήματα γλυπτών και σαρκοφάγων, στο Ντράφι - Δράφος, κατά τον αρχαιολόγο Johann Schmidt³⁰ –χωρίς να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία γι' αυτά ούτε και για την τύχη τους. Στο Ντράφι, τη δεκαετία του 1950 ο αρχαιολόγος Ι. Παπαδημητρίου ανέσκαψε στο κτήμα Αθηνάς Ροσσολίμου τμήμα οικισμού και οργανωμένου νεκροταφείου των 7ου και 5ου αι. π.Χ.³¹ Πολλά χρόνια αργότερα, σε οικόπεδο, όχι πολύ μακριά από το προαναφερθέν, ανασκάφηκε χώρος πιθανώς ιερού, από το οποίο προήλθαν, μεταξύ άλλων, δεκάδες λυχνάρια, τμήματα γλυπτών και στήλη με παράσταση νεκρόδειπνου (εικ. 9)³².

Η απόσταση αυτών των λειψάνων από το πεδινό Πικέρμι είναι αρκετά μεγάλη, ώστε να πρόκειται για έναν ακόμα οικιστικό πυρήνα του δήμου του Τείθραντος και θεωρείται πιθανότερο εκεί να βρίσκεται κάποιος ημιορεινός δήμος της Αττικής. Η πιθανότητα, που συζητήθηκε στο παρελθόν να πρόκειται για τον μικρό δήμο της Φηγαίας θεωρείται πολύ ισχυρή από τον Ε. Vanderpool³³, ενώ κατά μια άλλη άποψη τα κατάλοιπα στο Ντράφι ταυτίζονται με τον επίσης μικρό δήμο των Παμβωτάδων³⁴.

Στην ευρύτερη περιοχή του Πικερμίου έρχονται τα τελευταία χρόνια στο φως νέα στοιχεία, κάρη στα έργα υποδομής που εκτελούνται στο οδικό δίκτυο τα οποία μαζί με άλλα ορατά κατάλοιπα στα μεγάλα κτήματα της περιοχής καταγράφονται, αξιολογούνται και εμπλουτίζουν διαρκώς τον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής. Δημόσια και ιδιωτικά έργα οδηγούν στον διαρκή εντοπισμό θέσεων και αλλάζουν εντελώς τον χαρακτήρα και την πυκνότητα της διαχρονικής κατοίκησης στην περιοχή.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει σε αγροτικά ορύγματα και συστήματα ύδρευσης, με αγωγούς και υδρομαστευτικά φρεάγια, σε άμεση σχέση με το ρέμα του Βαλανάρη, ενώ πιο ψηλά, στις υπώρειες του Πεντελικού, έχουν εντοπισθεί κατάλοιπα εγκαταστάσεων της Τελικής Νεολιθικής περιόδου³⁵.

Μαζί με όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, μικρές σωστικές έρευνες με αφορμή την οικοδομική δραστηριότητα ή τα δημόσια και κοινοτικά έργα οδηγούν σταδιακά στην

30. J. Schmidt, "Mitteilungen aus Griechenland", *AM* 5, (1881) 338-362 (Πικέρμι 346, αρ. 26). Κορρές ό.π., Χάρτης XII.

31. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 80 (1956), "Chronique des fouilles", 246-247, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 81 (1957), "Chronique des fouilles", 516-519, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 82 (1958), "Chronique des fouilles", 681. E. Vanderpool, "News Letter from Greece", *American Journal of Archaeology* 61 (1957), 282.

32. Βλ. Α. Ράμμου, ό.π., σελ. 178. Της ίδιας, *Ανασκαφές στο Πικέρμι και τη Ραφήνα*, Αττική 2004. *Ανασκαφές, ευρήματα, Νέα Μουσεία*. Αθήνα 2005, 73-74.

33. E. Vanderpool, "The location of the Attic Deme Erchia", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 89 (1965), σημ. στη σελ. 26.

34. St. Miller, "Pambotadai found?", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 117, (1993), σελ. 225-231.

35. Κ. Παπαθανασίου, *ΑΔ* 2017-18, (υπό έκδοση).

αναπλήρωση του τοπογραφικού και ιστορικού κενού και στη συνακόλουθη συστηματοποίηση της θεσμικής προστασίας των ευαίσθητων περιοχών από τις υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Abstract / Summary

Ancient topography of Raphina and Pikermi,
according to written sources and archaeological data

This paper is a review of the archaeological research, topographical and epigraphical information about the areas of Raphina and Pikermi, which had stayed out of the picture, between the major historical and archaeological sites of Marathon and Brauron.

Raphina has preserved the name of the ancient deme of Araphen known from few ancient literary sources. The first settlements had been installed probably in the Late Neolithic and definitely during the Early Bronze Age I period, when two settlements and metallurgical workshops were installed along the coast.

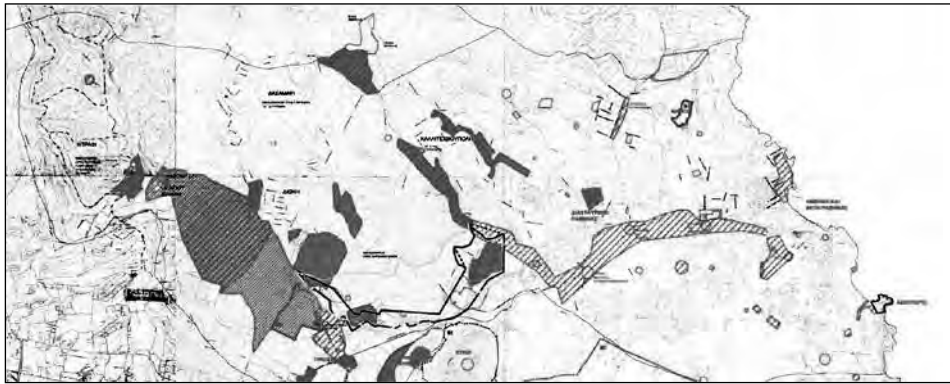
In historical times, from the Geometric until the Early Christian centuries the main nucleus of the deme had been developed in the interior and next to the stream of the Megalo Rema of Raphina, where social and economic activities, workshops, water supply structures and cemeteries were gathered in a relatively restricted area.

Another small nucleus existed near the mouth of the stream, while scattered residential and other activities are being detected in a range of several hundreds of meters from the main nucleus.

Pikermi, westwards of Raphina was also occupied since the EBA. Few architectural remains of a possibly extended settlement were revealed among layers of pebbles in the lot of the new schools of Pikermi and yielded Early Helladic I pottery. The Mycenaean occupation of Pikermi is documented by few tombs with significant Late Helladic IIIA-B pottery.

In historical times, epigraphical material shows that the area belonged to the deme of Teithras and offers information about administrative affairs and the existence of important sanctuaries. Significant black and red figured pottery has been found in a deposit, probably of one of these sanctuaries.

At a considerable distance in the North (southern slope of mount Pentelikon), residential remains and cemeteries could belong to another deme, the small deme of Phegaia or Pambotadai.

Εικ. 1. Περιοχές με ζώνες προστασίας ή/και αρχαιολογικό ενδιαφέρον εντός των ορίων του δήμου Ραφήνας-Πικερμίου.

Εικ. 2. Η ανασκαφή στην Πλατεία Ταχυδρομείου της Ραφήνας σε αρχικό στάδιο.

Εικ. 3. Εργαστηριακός χώρος, Λεωφ. Μαραθώνος, Νέος Βουτζάς.

Εικ. 4. ΥΕ IIIA-IIIΒ αγγεία από τους λαξευτούς μυκηναϊκούς τάφους του Πικερμίου.

Εικ. 5. Λιθόστρωτες επιφάνειες ΠΕ εγκατάστασης στο οικόπεδο ΟΣΚ Πικερμίου.

Εικ. 6. Όστρακα με κομβιόσχημες αποφύσεις από την ΠΕ εγκατάσταση στο οικόπεδο ΟΣΚ Πικερμίου.

Εικ. 7. Χαρακτηριστικές λαβές από την ΠΕ εγκατάσταση στο οικόπεδο ΟΣΚ Πικερμίου.

Εικ. 8. Λεπίδες οφριανού από την ΠΕ εγκατάσταση στο οικόπεδο ΟΣΚ Πικερμίου.

Εικ. 9. Στήλη με ανάγλυφη παράσταση νεκρόδειπνου από το Νιράφι (οικία Τζάννου).